

דף שבועי

מנשה ואפרים כאלגוריה אצל פילון האלכסנדרוני

מאיר סיידלר

ההבנה הפרשנית שלו למגמתו הפילוסופית. בספרו "אלגוריות החוקים" הוא מתייחס לפרשת שיכול הידיים של יעקב בברכתו לאפרים ומנשה (בר' מח:זד), ומסביר את העדפת אפרים על פני מנשה תוך הישענות על הסוגיה הלשונית המתעוררת בפרשתנו. וכך הוא כותב:

ואולם מה מניע את יעקב זה, כשמביא אליו יוסף את שני בניו, את מנשה הבכור ואת אפרים הצעיר, לשכל את ידיו, ולשים את ימינו על ראש אפרים הצעיר ואת שמאלו על ראש מנשה הבכור... על כך יש לומר רק דבר אחד והוא, שא-לוהים התקין בנפש שני כישורים שהם חיוניים שניהם: הזיכרון וההיזכרות. עדיף הוא הזיכרון, וההיזכרות נופלת ממנו. כי רשמיו נשמרים טריים וברורים, ומן הנמנע שיטעה בהם מתוך אי-ידיעה, ואילו להיזכרות קודמת לעולם השכחה, שהיא משהו פגום ועיוור. הבכור הוא הנחות, ההיזכרות, ולא הזיכרון, שהוא עדיף. בעוד שבהיזכרות יש פרצות רבות, הרי הזיכרון הוא רצוף, בלא פערים. כאשר טירונים אנחנו באחת האומנויות... אנו שוכחים דברים ואחר-כך שוב נזכרים בהם, עד שיוצאים אנו מן המעגל החוזר ונשנה של שכחה והיזכרות ושורר זיכרון בטוח. לפיכך הוא צעיר מן ההיזכרות, שהרי הוא נולד מאוחר. בלשון הסמל 'אפרים' הוא הזיכרון, כי פירוש שמו 'פוריות', והרי נפשו של שוחר הלימוד נושאת את פריה ההולם אותה כשהלימודים נעשו לרכוש בטוח של זיכרונה. ואילו מנשה, פירושו 'מן הנשיה'. הוא ההיזכרות: הוא נמלט מן השכחה ונזכר.²

בפירוש זה פילון מחבר בין התורה לבין הפילוסופיה האפלטונית. הוא עושה זאת באמצעות כלי פרשני שאותו הוא למד מהפילוסופיה של הסטואה: האלגוריה.

הפילוסופיה של הסטואה, שהייתה אופנתית מאד בתקופת פילון, עשתה שימוש נרחב באלגוריה. מאז ומתמיד נועד לשימוש באלגוריה תפקיד

בפרשתנו אנו מתבשרים על לידת שני בני יוסף, מנשה ואפרים. כמו במקרים רבים בתנ"ך בכלל ובספר בראשית בפרט, השמות שניתנו על ידי האב לנולדים הרכים מלווים בהסבר על פשרם. הם משקפים התרחשות או אירוע מחייו של יוסף, שאותו הוא ביקש להנציח במתן השם: "כִּי נִשְׁנִי אֶ-לֵהִים אֶת כָּל עֲמָלִי וְאֶת כָּל בֵּית אָבִי" (בר' מא:נא), וכן "כִּי הִפְרֵנִי אֶ-לֵהִים בְּאָרֶץ עֲנִי" (שם:נב). בעוד שהמשמעות של השם אפרים ("הִפְרֵנִי") ברורה למדי, הרי שבאשר לשם מנשה, הנגזר על פי עדות הפסוק מהפועל "נִשְׁנִי", נחלקו פרשני המקרא במשך הדורות על משמעותו. חלקם (אונקלוס, בראשית רבה, רד"ק ועוד) מסבירים את "נִשְׁנִי" מלשון שכחה: "השכיחני", ואצל חלקם, בעקבות ר' יהודה חיוג' המכונה על ידי אבן עזרא כ"המדקדק הראשון", התפשטה גם דעה (אבן עזרא, רשב"ם ועוד) ש"נִשְׁנִי" נגזר מהשורש "נשש", ופירושו "חנני".

מי שקדם לכל הפירושים שהוזכרו לעיל, היה פילון האלכסנדרוני (שחי בסוף תקופת הזוגות, משנת 20 לפנה"ס עד ל-50 לספירה בערך). פילון כתב פירושים רבים על התורה, ובפרט על ספר בראשית. בחלקם של פירושים אלה אנו פוגשים טקסטים ותפיסות שיש להם מקבילות במדרשי אמוראים מתקופה מאוחרת יותר, כמו מדרש רבה, ויש גם מקבילות לפירושו אצל מפרשים מימי הביניים. אף כי שמו של פילון אינו מוזכר אצלם, לא מן הנמנע שהם ופילון שאבו מאותו מקור.¹

עם זאת, החלק הארי של "מדרשי פילון" הוא ככל הנראה מקורי שלו, ועל כל פנים אין אנו מוצאים אותם בשום מקור אחר. מבחינה לשונית, פירושו של פילון לשם "מנשה" מצדד בבירור בדעת הפרשנים המפרשים "נשני" כ"השכיחני". אולם בניגוד לפרשנים שהוזכרו לעיל, פילון מגייס את

* ד"ר מאיר סיידלר מלמד פילוסופיה יהודית במחלקה למורשת ישראל באוניברסיטת אריאל ובלמודי יסוד בבר-אילן.

1 על "מדרשי פילון" ראו שמואל בלקין, **מדרשי פילון**, תל אביב – ניו יורק 1989.

הנוצרים (בספריות של מנזרים)⁷ שם מצא אותם במאה ה-16 המלומד היהודי-איטלקי עזריה מן האדומים (1513-1758), שהעלה אותם מן הנשייה ואף העניק למחברם שם יהודי (ידידה האלכסנדרוני) – סוג של "היזכרות" יהודית מאוחרת בפילון.

לבסוף נציין שדחיקתו הצידה של פילון האלכסנדרוני מחוץ למסורת היהודית היא היא סיבת קליטתו במסורת הנצרות. מבחינת השיטה (השימוש המסיבי באלגוריה) ראתה בו הנצרות את מבשרה. האלגוריזציה המופרזת שבה השתמש תאמה את מגמתה של הנצרות ואת טענתה לכתר. היא השתמשה בכלי האלגוריה כדי להוציא את היהדות מפשטה, להגיע אל פנימיותה, אל התוך האמיתי שלה, כטענתה.⁸ גם אצל פילון ניסתה האלגוריה לחשוף את התוך, את הפנימיות, אם כי אצלו מדובר היה בפנימיות פילוסופית-שכלית.

עם זאת, ביש המזל של פילון – הימנעות מאלגוריה בקרב חכמי ישראל, בין היתר בשל העובדה שהנצרות עשתה שימוש בשיטה האלגורית כדי להכתיר את עצמה במקומה של היהדות – לא מנע את חדירת חלק מרעיונותיו הפילוסופיים לפילוסופיה של ימי הביניים. ניתן למצוא רעיונות זהים לאלו של פילון אצל רס"ג, אצל הרמב"ם, אצל ר' חסדאי קרשקש וחכמי ישראל נוספים, אף כי אלה לא הזכירוהו, וככל הנראה גם לא ידעו כלל על קיומו. גם היום, לאחר תרגומם לעברית, כתבי פילון זוכים מחוץ לכותלי האקדמיה לכל היותר למעמד של "היזכרות" מזדמנת, אך למעמד של "זיכרון" לא הגיעו.

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:
<http://www1.biu.ac.il/parasha2>
 כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
 ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.
 הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן
 יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון
עורכת לשון: רחל הכהן שיף

7 ראו: D. T. Runia, *Philo in Early Christian Literature: A Survey* (CRINT section 3: Jewish Traditions in Early Christian Literature 3), Assen-Minneapolis 1993, p. 3.
 8 כך בפרט באגרותיו של פאולוס, מייסד התיאולוגיה הנוצרית (אגרת אל הרומאים 2:27-29; 3:27-30; פרק 4 בשלמותו, 1:2-5; 13:31-32; אגרת שניה אל הקורינתים 3:6 ועוד).

תרבותי-אינטגרטיבי. הקדמונים בכלל, והוגי הסטואה בפרט, רחשו יראת כבוד כלפי דברים עתיקים.³ אחד הדברים שהיו עתיקים כבר בתקופת הסטואה היה המיתוס היווני. אמנם, הפילוסופים, לרבות הסטואיקנים, לא האמינו במיתוס היווני (באלים שעל האולימפוס), אך בשל היותו עתיק ועל כן מכובד, גם לא רצו לבטלו. הם אימצו את המיתוס לחיק הפילוסופיה על ידי הסבתו מסיפור פשוט – מאבקים בין אלים וכדו' – לסיפור אלגורי המבטא, למשל, מאבק בין היצרים האפלים השוכנים בנפש האדם לבין שאיפותיו הנעלות. כלומר, הם טענו שהמיתוס היווני מדגים את תורת המידות של הסטואה. הסבה זו נעשתה על ידי פירושים אלגוריים שהוענקו למיתוס היווני.⁴

תפקיד זה של האלגוריה, ככלי להסבה ממשמעות מקורית למשמעות חדשה, חשוב גם להבנת כתבי פילון.⁵ פילון מבקש להראות שהחוכמה האנושית המפותחת ביותר (בדמותה של הפילוסופיה היוונית לגווינה) נמצאת גם אצלנו היהודים, בכתבי הקודש שלנו. בנידון דידן השתמש פילון בכלי האלגוריה כדי להסביר לקוראיו שהתורה מכילה את תורת ההכרה של אפלטון. תורת ההכרה של אפלטון – שיש לה, אגב, מקבילה בתלמוד⁶ – טוענת שכל למידה היא למעשה היזכרות. לפי העיבוד של פילון, הזיכרון הוא השלב השני בתהליך הלמידה, אחרי ההיזכרות. ההיזכרות היא חלשה ומזדמנת, סוג של רצוא ושוב של ההכרה, עד שהאימון המתמיד מעלה את הנושאים של ההיזכרות לקדמת הבמה ההכרתית: לזיכרון שאותו ניתן לשלוף בכל רגע נתון. אז האדם מגיע לייעודו מבחינה שכלית.

הנה לנו הסיבה מדוע כתביו של פילון הרוויים באלגוריות לא התקבלו ולא השתמרו במסגרת המסורת היהודית: האלגוריזציה המופרזת שלו לא תאמה את דרך המלך של המסורת התלמודית (שבה השימוש באלגוריה מדוד למדי), ואף לא את המגמה של חיפוש הפשט ע"י פרשני ימי הביניים. אשר על כן, כתבי פילון האלכסנדרוני נשכחו ממסורת הדורות היהודית. הם שרדו רק בתרגום לטיני אצל

3 הגישה המכבדת כל מה שעתיק ניכרת גם אצל יוסף בן מתתיהו, שחי בדור שאחרי פילון. אחת הטענות הבולטות של יוסף בן מתתיהו באשר לאמינות המסורת היהודית היא ההצבעה על קדמוניותה. כך, למשל, בספרו האפולוגטי **נגד אפיון** (תרגם ופירש א' כשר), ירושלים תשנ"ז, עמ' יז, כג.
 4 ראו J. Pépin, *Mythe et allégorie*, Paris 1958, pp. 125-172.
 5 ראו H.A. Wolfson, *Philo I*, Cambridge (Mass.) 1968, pp. 115-138.
 6 תינוק "כיוון שבא לאוויר העולם, בא מלאך וסטרו על פיו ומשכחו כל התורה כולה" (בבלי נידה ל ע"ב). על פי מדרש זה, אם כן, גם לימוד התורה שלנו הוא על דרך ההיזכרות.